

હિમાચલ પ્રદેશના પરંપરાગત લોકનૃત્યો

પ્રો. વાલાભાઈ જેઠાભાઈ વણકર

સંસ્કૃત વિભાગ,

આર્ટ્સ, કોમર્સ અને સાયન્સ, કોલેજ,

બોરસદ, જિ. આણંદ

હિમાચલને દેવોની ભૂમિ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે આ પર્વતીય રાજ્યના દરેક ગામમાં સ્થાનિક દેવી – દેવતાઓ જ પોતાના આશ્રયદાતાઓની સંભાળ રાખી રહ્યા છે ! સ્વર્ગની જેમ સુંદર, આ પૃથ્વી પર અનંત કૃપા છે અને દેવી – દેવતાઓને તેમના માટે નૃત્ય કરવા કરતાં વધુ સારી રીત કઈ હોઈ શકે ! હિમાચલ પ્રદેશમાં આધુનિકતાના યુગમાં આજે પણ તેની સંસ્કૃતિ સચવાયેલી અને અનુસરાય છે, દર વર્ષે મેળાઓ, તહેવારો અને અન્ય સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોમાં લોકનૃત્યો રજૂ કરવામાં આવે છે. હિમાચલ પ્રદેશના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં કરવામાં આવતા લોકનૃત્યો વિશે અમે વિગતવાર સમજાવી રહ્યા છીએ. હિમાચલમાં દરેક પ્રસંગ માટે, દરેક સ્વરૂપ અને દરેક ક્ષેત્ર માટે અનોખા નૃત્યોની લાંબી સૂચિ છે ! આ લોકનૃત્યો મોટે ભાગે સ્થાનિક મેળાઓમાં અને લગ્ન જેવા આનંદકારક પ્રસંગોએ અને દેવી-દેવતાઓના આગમન પર કરવામાં આવે છે ! સ્ત્રીઓ અને પુરુષો તેમના પરંપરાગત પોશાકમાં સજ્જ થઈને નૃત્ય કરે છે ! આવો જાણીએ હિમાચલ પ્રદેશના આવા જ કેટલાક પ્રસિદ્ધ લોકનૃત્યો વિશે. સૌ પ્રથમ, તમારી માહિતી માટે, અમને જણાવો કે લોકનૃત્ય શું છે :

લોકનૃત્ય એટલે શું ?

લોકનૃત્યો એ લોકોના જીવનનું અભિન્ન અંગ છે અને તેમાં લોકોની પરંપરા, તેની વિધિઓ અને લોકોની આધ્યાત્મિક માન્યતાઓ છે !

હિમાચલ પ્રદેશનાં લોકનૃત્યોને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય :-

•સોલો ડાન્સ• ગ્રૂપ ડાન્સ

સોલો ડાન્સ: સિરમૌરની "ગિધા" અને સિમલા અને સોલનની "મુજરા" ને સોલો નૃત્યમાં ઉદાહરણ તરીકે સમાવી શકાય છે ! આ વર્ગના અન્ય નૃત્ય નિરીક્ષકો, "નટરંભા" અને "ચેડી" વગેરે. જ્યારે તે નીચે બેસે છે, ત્યારે બીજો નૃત્ય કરવાનું શરૂ કરે છે !

ગ્રુપ ડાન્સ: ગ્રુપ ડાન્સ હિમાચલ પ્રદેશના લોકોના જીવનનો એક મહત્વનો ભાગ છે. આ લોકનૃત્યનું સ્થાન ઘરનું કોઈપણ આંગણું અથવા ખુલ્લી જગ્યા હોઈ શકે છે ! નીચલા ભાગમાં, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો જૂથ નૃત્યમાં અલગ-અલગ ભાગ લે છે, પરંતુ અન્ય વિસ્તારોમાં તેઓ બધા એક જ મંચ પર એક સાથે નૃત્ય કરે છે.

ચાલો હવે જાણીએ, હિમાચલ પ્રદેશના પ્રખ્યાત લોકનૃત્યો કયા છે અને કયા કયા પ્રદેશોના પ્રખ્યાત લોક નૃત્યો છે:

હિમાચલ પ્રદેશની લોકનૃત્યોની યાદી : હિમાચલ પ્રદેશનાં વિવિધ લોકનૃત્યો આ મુજબ છે:

૧. નાટી- (બોર્ન ડાન્સ):

હિમાચલ પ્રદેશનાં લોકનૃત્યોમાં આ નૃત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપો આ ક્ષેત્ર અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન હોય છે:

- કુલ્હુ નાટી
- કિન્નોરી નાટી
- ગાદી નાટી
- શિમલા નાટી

દરેક નૃત્યની પોતાની આગવી શૈલીના વેશભૂષા અને સંગીત હોય છે અને તેને અન્યથી અલગ તારવવામાં મદદરૂપ થાય છે ! નાટી નૃત્યના બે મુખ્ય ઉદ્દેશો છે – એક છે નવા વર્ષની ઉજવણી અને બીજું, ખેતરોમાં તેમની સખત મહેનત પછી ઉત્પન્ન થયેલા સમૃદ્ધ પાકની ઉજવણી કરવી !

કિન્નોરી નાટી નવા તહેવાર દરમિયાન રજૂ કરવામાં આવે છે ! નર્તકો ટેકરીઓ, વૃક્ષો અને વહેતી નદીઓની પ્રકૃતિનું ચિત્રણ કરે છે !

કુલ્લુ નાટી સૌથી વધુ લોકપ્રિય છે અને તેમાં લગભગ તેર ભિન્નતા છે ! આ નાટી નૃત્ય મુખ્યત્વે દશેરાના તહેવાર દરમિયાન કરવામાં આવે છે ! નર્તકો રંગબેરંગી ટ્યુનિક પહેરે છે અને સંગીતના તાલ પર નૃત્ય કરે છે ! આ નૃત્ય કલાકો સુધી એક સાથે કરવામાં આવે છે જ્યાં સુધી નૃત્યાંગના અને ઓર્કેસ્ટ્રાની ઊર્જા ખતમ ન થઈ જાય ! આ નૃત્ય મેળાઓ અને તહેવારોમાં પણ કરવામાં આવે છે !

શિવ રાત્રી દરમિયાન, સંહારક ભગવાન શિવની સ્તુતિમાં શિવ બદર નાટી કરવામાં આવે છે ! આ નૃત્ય મંડીની ઉપરની ટેકરીઓના લોકો દ્વારા કરવામાં આવે છે !

2. ડાંગી લોકનૃત્ય :

હિમાચલ પ્રદેશના મુખ્ય લોકનૃત્યોમાંનું એક, આ લોકનૃત્ય સૌથી જૂની લોકકથાઓમાંથી એક પર આધારિત છે અને લણાણીની ઋતુમાં નૈના દેવીના મંદિરમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. ડાંગી લોકનૃત્યમાં મુખ્યત્વે સ્ત્રી નૃત્યાંગનાઓ ભાગ લે છે ! આ નૃત્યના વિવિધ વિષયો અથવા વિવિધતાઓ છે ! આ નૃત્ય ઉત્તેજના અને ઉત્સાહથી ભરેલું છે અને સાથે સાથે લાગણીઓની અતિશયતા પણ છે, એક થીમ ગામડાની સામાન્ય છોકરી અને એક રાજવી રાજાની લવ સ્ટોરી દર્શાવે છે, જ્યારે બીજી થીમમાં ગ્રાહક અને બિઝનેસ વચ્ચેના બિઝનેસના વ્યવહારને દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

3. ચન્નાકા છમી લોકનૃત્ય- (ચન્નાકા છમી લોક નૃત્ય):

આ લોકનૃત્ય લાહૌલ-સ્પીતિ ક્ષેત્રમાં, ભગવાન બુદ્ધની યાદમાં અને શ્રદ્ધાંજલિ રૂપે ખૂબ જ પ્રખ્યાત છે ! લાહૌલ-સ્પીતિ ક્ષેત્રના લામાઓ આ ભક્તિ નૃત્ય ચાખરના પ્રસંગે કરે છે, જે દર ત્રણ વર્ષમાં એકવાર થાય છે ! પ્રદર્શન દરમિયાન પહેરવામાં આવતા શાસ્ત્રીય હેડ ગિયરને છનાક કહેવામાં આવે છે ! પેચ વર્કમાં ઉડાઉ પરંપરાગત ભાતો સાથે, નૃત્યાંગનાઓના પોશાક તેના સોનેરી કાળા અને પીળા કાપડને કારણે ઝબૂકતા

હોય છે ! નૃત્યાંગનાઓ તેમના હાથમાં છરીઓ અને તલવારો પકડે છે જ્યારે કાળા માસ્ક તેમના ચહેરાને ઢાંકી દે છે અને ધીમે ધીમે અને ગોળાકાર રીતે ફરે છે ! લામાઓના પરંપરાગત પોશાકમાં સજ્જ થઈને, અભિનયમાં અનિવાર્ય તત્વ ધરાવતા સંગીતકારો 'ટાંગચીમ' નું લાંબુ, પાઈપ જેવું માળખું વગાડે છે અને 'ઘન' તરીકે ઓળખાતા ડ્રમ્સ પણ વગાડે છે ! આ લોકનૃત્ય, જે ત્રણ વર્ષમાં એકવાર કરવામાં આવે છે, તે બૌદ્ધો દ્વારા મઠોમાં રજૂ કરવામાં આવે છે ! તે તેની જીવંત ટોપીઓ, પોશાકો અને મહોરો માટે પ્રખ્યાત છે ! તેમના વેશભૂષાનો રંગ પીળો, કાળો અને સોનેરી હોય છે અને તેને આકર્ષક અને ચળકતો બનાવવામાં આવે છે ! કેપને ફિલ્ટર કહેવામાં આવે છે. હિમાચલનો આ નૃત્ય અન્ય ધીમી ગતિએ ચાલતા નૃત્યોની તુલનામાં એક સુંદર નૃત્ય છે !

4. ચામ નૃત્ય- (ચામ નૃત્ય):

આ નૃત્ય માત્ર પ્રવાસીઓમાં જ લોકપ્રિય નથી, પરંતુ લાહૌલ, લદ્દાખ અને કિર્ગોર વગેરેમાં પણ તેનો ખૂબ જ સ્વીકાર કરવામાં આવે છે ! બૌદ્ધ સાધુઓ અથવા લામાઓ દ્વારા મઠોમાં વિવિધ તહેવારોની ઘટનાઓ પર રજૂ કરવામાં આવે છે, ચામ નૃત્યના પોશાક, વિસ્તૃત ટોપીઓ અને બારીક રીતે રચાયેલ માસ્ક માટે પ્રખ્યાત છે !

5. ડનડ્રાસ લોકનૃત્ય:

આ નૃત્ય સ્વરૂપ ચંબા જિલ્લાના ભરમોર ક્ષેત્રમાં ગદ્દીની વિચરતી ભરવાડ જાતિ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે છે. ડંદ્રાસ નૃત્ય એ એક પરંપરાગત નૃત્ય છે જે સામાન્ય રીતે નાની લાકડીઓથી કરવામાં આવે છે અને આ નૃત્ય પ્રદર્શન અમુક સમયે કલાકો સુધી ચાલે છે !

6. લાહૌલી નૃત્ય:

તે લદ્દાખી નૃત્ય જેવું જ દેખાય છે અને તે અનિવાર્યપણે દમણ અને સુરના, લદ્દાખી વાદ્યોના ધબકારા પર કરવામાં આવે છે ! સંગીત લદ્દાખી હોઈ શકે છે, પરંતુ નૃત્યની શૈલી લાહૌલી છે ! નર્તકો હાથ લોક કરે છે

અને લયબદ્ધ રીતે આગળ વધે છે ! નર્તકોની જવેલરી પત્થરો અને મણકાથી બનેલી છે ! નર્તકો તેમના પરંપરાગત લાંબા ભરતકામવાળા ઝલ્મો શણગારે છે અને તેના પર તેમના મેચિંગ જેકેટ્સ પહેરે છે !

7. થોડા લોકનૃત્ય:

થોડા એ મૂળભૂત રીતે માર્શલ આર્ટથી પ્રેરિત એક નૃત્ય છે જે પુરુષો યુદ્ધમાં જતા પહેલા રજૂ કરવામાં આવે છે ! હાથમાં ધનુષ્ય અને તીર સાથે જૂના રિવાજોનું પાલન કરવામાં આવે છે ! લોકમાન્યતાઓ અનુસાર, થોડા એ સિરમૌર જિલ્લાની એક યોદ્ધા જાતિ ખુંડ લોકો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવતું એક સ્પોર્ટ્સ ડાન્સ છે, જે બિશુ મેળાના પ્રસંગે કરવામાં આવ્યું હતું ! આ એક પ્રકારની તીરંદાજીની રમત છે જેમાં બે ટીમો ફરજિયાત પાછો બનાવવામાં આવે છે ! એક શાથી છે અને બીજી છે પાશી !

આ રમત કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચેના યુદ્ધ સાથે સંકળાયેલી છે ! કૌરવો સો વર્ષના હતા, જેના પરથી તેનું નામ શાથી હતું અને પાંચ પાંડવોને પાશી તરીકે સંબોધવામાં આવ્યા હતા ! આ પરંપરા આજે પણ સિરમૌરના કેટલાક ગામોમાં જોવા મળે છે. આજે પણ ત્યાંના કેટલાક ગામો પોતાને કૌરવ વંશની 'શાથી' માને છે અને કેટલાક ગામો પોતાને 'પાશી' માને છે, પાંડવોના વંશજ ! નર્તકો ખરેખર નૃત્ય કરીને યુદ્ધના દ્રશ્યની નકલ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે !

8. કાયંગ માલા નૃત્ય:

કાયંગ માલા નૃત્ય એ હિમાચલનો સૌથી લોકપ્રિય નૃત્ય છે ! એમાં નૃત્યાંગનાઓ પોતાના પરંપરાગત શણગારમાં વસ્ત્રો પહેરે છે, પોતાના હાથને ગૂંથીને ગૂંથીને વણેલી માળામાં મણકા જેવી દેખાય એવી ક્રિસક્રોસ પેટર્ન તૈયાર કરે છે ! તેઓ આ નૃત્ય પહેલાં ચાંગ (દેશી ચોખાનું ડેકોક્શન) પીવે છે !

9. દાનવ નૃત્ય:

કિન્નૌર અને નજીકના વિસ્તારોનું આ નૃત્ય સ્વરૂપ ઐતિહાસિક સમયગાળાની યાદ અપાવે છે ! કિન્નૌરના લોકો દ્વારા કરવામાં આવતું આ નૃત્ય, રાક્ષસ મહોરાંથી કરવામાં આવે છે ! આ લોકનૃત્ય, સમુદાયમાં

કરવામાં આવે છે, તે પાક પર રાક્ષસોના આક્રમણ અને તેમની ધાર્મિક વિધિનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, ત્યારબાદ સારાની શક્તિઓ આવે છે ! આ નૃત્ય સ્વરૂપમાં, પુરુષો અને સ્ત્રીઓ હાથ પકડીને નૃત્ય કરે છે ! ભૂતકાળમાં નૃત્યાંગનાને ઘુરા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને અન્ય લોકો તેના પગલે ચાલે છે.

10. દલશોન અને ચોલામ્બા નૃત્ય:

આ લોકનૃત્યો કિન્નૌર જિલ્લાની પ્રખ્યાત રોપા ખીણનાં છે અને આ નૃત્યોમાં નર્તકો દ્વારા રચવામાં આવેલી પેટર્ન ગૂંચળાવાળા સર્પના રૂપમાં હોય તેવું લાગે છે ! ચોલામ્બા નૃત્ય સામાન્ય રીતે વાઘને મારી નાખવામાં આવે ત્યારે કરવામાં આવે છે ! મૃત પશુની ચામડી ભરાઈને તેના નાકમાં સોનાનું આભૂષણ નાખવામાં આવે છે, ત્યારબાદ મૃતકોના અવશેષોને વળીને લોકો તેની આસપાસ નાચતા હોય છે !

નાગા ક્યાંગ એ એક નૃત્ય સ્વરૂપ છે જે સાપની હિલચાલની નકલ કરે છે ! હરકી ક્યાંગ નૃત્ય લયમાં ઝડપી હોય છે અને સામાન્ય રીતે રોમેન્ટિક પ્રસંગોએ કરવામાં આવે છે ! આ નૃત્ય યુવાન પુરુષો અને સ્ત્રીઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે!

શુના ક્યાંગ નૃત્ય મોટાભાગના ગામોમાં રજૂ કરવામાં આવે છે અને તેની લય ધીમી અને ઝડપી બંને ગતિને જોડે છે ! આ લોકનૃત્ય ગામ અને જંગલોના જીવનના દ્રશ્યોને રજૂ કરે છે !

11. આદિવાસી નૃત્ય:

કીકલી નૃત્ય સ્વરૂપ એ યુવાન છોકરીઓનું નૃત્ય સ્વરૂપ છે ! છોકરીઓ એકબીજાના હાથને કોસવાઈઝ પકડે છે અને તેમના અંગૂઠા પર ઝડપથી આગળ વધે છે !

• ભાંગરા એક પુરુષ નૃત્ય છે, જેનો ઉદ્ભવ પંજાબમાં થયો છે અને તે ઉનાના કેટલાક પ્રદેશોમાં પણ કરવામાં આવે છે !

• ટ્રાન્સ હિમાલયન પ્રદેશનાં આદિવાસી નૃત્યસ્વરૂપો વિષયવસ્તુ અને સંગીતની દૃષ્ટિએ ભિન્ન છે. આ પ્રદેશોમાં ગીત અને નૃત્ય બંનેની સદીઓ જૂની પરંપરા શહેરી પ્રભાવ સામે ઉત્સાહપૂર્વક જળવાઈ રહી છે.

કિન્નોર, લાહૌલ, સ્પીતી, પંગી અને ચંબાની ટેકરીઓ આ પ્રદેશની રચના કરે છે. લાહૌલા, સ્પેસિયન, પાંગવાલ અને ગદ્દી તરીકે ઓળખાય છે! ગુર્જરો અને આમાંની ઘણી જનજાતિઓ લોકનૃત્યો, ગીતો, પોશાકો અને આભૂષણોની પોતાની પરંપરાઓ ધરાવે છે !

• કાયંગ, બક્યોંગ અને બયાંગચુ જેવા લોકપ્રિય નૃત્યો ઉપરાંત, લામાઓ દ્વારા ઘણા ધાર્મિક તહેવારોના પ્રસંગે ઘણા ધાર્મિક નૃત્યો રજૂ કરવામાં આવે છે ! મુખ્યત્વે હિમાલયના બૌદ્ધ ધર્મના ઇતિહાસમાં એક મહત્વપૂર્ણ ઘટનાને માસ્ક કરેલું નૃત્ય દર્શાવે છે, જ્યારે લામાઓએ લંગદરમા નામના રાજાની હત્યા કરવાની યોજનાને અસરકારક રીતે અમલમાં મૂકી હતી! માસ્ક પહેરેલા નૃત્યકારો માટે એક ખાસ ઘટના પદ્મ સમભાવ (જેમણે તિબેટ સુધી બૌદ્ધ ધર્મનો સંદેશ પહોંચાડ્યો હતો) છે. જન્મની ઉજવણી છે !

આમ, હિમાચલ પ્રદેશના લોકનૃત્યોનો સાર તેની સમૃદ્ધ પરંપરાગત સંસ્કૃતિને પ્રતિબિંબિત કરે છે, જેમાં નાટી સૌથી પ્રખ્યાત લોકનૃત્ય છે. પરંપરાગત પોશાક પહેરેલા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ આ નૃત્ય રજૂ કરે છે, હાથમાં વર્તુળોમાં ફરે છે, ઘણીવાર તહેવારો અને ઉજવણી દરમિયાન ઢોલ, નાગારા અને વાંસળી જેવા પરંપરાગત વાદ્યો સાથે. નાટી ઉપરાંત, કિન્નોરના કાયંગ નૃત્ય અને સિરમૌરના સિંધતુ જેવા અન્ય ઘણા પ્રાદેશિક નૃત્યો છે, જે સ્થાનિક આદિવાસીઓની વિશિષ્ટ પરંપરાઓ, દેવતાઓ અને જીવનશૈલીને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ:

- (1) હિમાચલ પ્રદેશ કે લોક નૃત્ય, પ્રો. હરિરામ જસટા, સન્માર્ગ પ્રકાશન-દિલ્લી, પ્રથમ સંસ્કરણ – 1978
- (2) Folk Dances of India, (Bavan's Journal, October, 29.1961) Moahn Khokar.
- (3) હિમાચલ પ્રદેશ- ભાણ દેવ- પ્રથમ સંસ્કરણ – ૨૦૨૪.
- (4) કિન્નોર કા લોક સાહિત્ય, લલીત કલા પ્રકાશન બિલાસપુર, ડા. બંશીરામ શર્મા.